

TRANSZNACIONÁLIS ÉS GLOBÁLIS FOLYAMATOK A 19–20. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

KAPCSOLÓDÁSOK

Az összehasonlítástól a globális történelemig
(Bevezető)

Aligha van olyan történész, aki tagadná, hogy kutatása tárgyát érdemes annak tágabb kontextusában vizsgálni. Legtöbbször valószínűleg azzal is egyetértenek, hogy a különböző vizsgált egységek – mint régiók, államok, nemzetek vagy éppen civilizációk – közötti kapcsolatok tanulmányozása is fontos feladat. Ennek megfelelően gyakran felmerül az igény, hogy a történeti elemzés tekintsen túl az országhatárokon, mivel a múlt bemutatása csak így lehet teljes és szakszerű.¹

Mindazonáltal az ilyen célok megvalósítása nem lebecsülendő nehézségekkel jár a történész számára: minden újabb egység és szempont bevonása a kutatásba további források feltárását teszi szükségessé, átfogóbb ismeretek megszerzése iránt támaszt igényt, növeli az érvelés komplexitását, s ezzel együtt módszertani kihívásokat is jelent. Azonban nem vagyunk eszköztelenek. A történettudományban kialakultak olyan hasznos módszerek és megközelítések, amelyek az említett feladat – vagyis az állam és más politikai alakulatok határain túlmutató elemzés – megvalósítását szolgálják. Mi több, a nemzetközi történettudomány utolsó száz évének egyik legmarkánsabb fejlődési tendenciája éppen ez: újabb és újabb módszertani és tematikai innovációkkal gyarapítja eszköztárát, hogy tárgyát minél átfogóbb módon tudja vizsgálni. Ennek eredményeként a történelem új megközelítései, a történetírás új ágai születtek meg és terjedtek el, s ez a folyamat ma is tart. Ezen irányzatok közé tartozik az összehasonlító történetírás, a relációs történelem, a nemzetközi kapcsolatok története, a transznacionális történelem, a civilizációk vizsgálata, a világregyszer-elmélet, a globális történelem, a globalizáció története, a világtörténelem, a *big history*, s a sor még folytatható lenne.²

¹ Erre átfogóan: *Charles S. Maier*: Consigning the Twentieth Century to History: Alternative Narratives for the Modern Era. *American Historical Review* 105. (2000) 807–831.

² Az egyes ágak sajátosságaira lásd pl.: *Antoon van den Braembussche*: Historical Explanation and Comparative Method: Towards a Theory of the History of Society. *History and Theory* 28. (1989) 2–24.; *Gyáni Gábor*: Nemzeti vagy transznacionális történelem. Bp. 2018. 99–136.; *Pierre-Yves Saunier*: *Transnational History*. Houndmills, Basingstoke–New York 2013; *Matthias Middell*: Kulturtransfer und Historische Komparatistik – Thesen zu ihrem Verhältnis. *Comparativ* 10. (2000) 1. sz. 7–41.; *Rethinking Civilizational Analysis*. Eds. Said Arjomand – Edward A. Tiryakian. (SAGE Studies in International Sociology 52.) London 2004; *Immanuel Wallerstein*: *World-Systems Analysis: An Introduction*. Durham 2004; *James Belich – John Darwin – Chris Wickham*: Introduction: the Prospect of Global History. In: *The Prospect of Global History*. Eds. James Belich et al. Oxford 2016. 3–22.; *Globalization and Global History*. Eds. Barry Gills – William R. Thompson. London–New York 2006;

Ezek a történettudományi ágak és megközelítések gyakran versengenek egymással, s mindegyiknek megvan a saját fókusza és erőssége. Emellett azonban számos közös vonásuk van, és sok tekintetben összekapcsolódnak, átfedik és kiegészítik egymást. A következőkben céloom az, hogy jellemezzem – a rendelkezésre álló terjedelem miatt nyilván csak vázlatosan – a közülük legnagyobb hatást gyakorló irányzatokat, érzékeltetve azt a fejlődési ívet is, melynek mentén a kutatás mind sokoldalúbb ábrázolásra volt képes. Végül röviden kitérek arra, hogy a különböző historiográfiai irányzatok és a hozzájuk kapcsolódó kérdésfeltevések miként jelennek meg a *Századok* e tematikus számában.

Az összehasonlítás már az első világháború utáni években – különösen Marc Bloch és az *Annales* más képviselőinek munkássága nyomán – a történeti kutatások elismert eszközévé vált.³ Ezzel nemcsak az elsőként kialakult, hanem máig az egyik legfontosabb történetírói stratégia lett arra vonatkozóan, hogy a kutatás túllépjen a nemzetállamok vagy más politikai entitások határain.⁴

Az összehasonlító történetírás a két vagy több egység közötti hasonlóságokat és eltéréseket kívánja feltárni, miközben számos célja lehet. Az összehasonlítás állandó eleme a mindennapi gondolkodásnak, és valamilyen formában szinte minden történetírói munkában megtalálható. Az összehasonlító történetírást mégis az különbözteti meg a történettudomány többi válfajától, hogy azoktól eltérően explicit és szisztematikus módon használja ezt a módszert.⁵ Ez a módszertani tudatosság különösen a kutatás kérdéseinek kidolgozása és indoklása, az alkalmazott fogalmak definiálása, a vizsgált egységek és az összehasonlítás szempontjainak kiválasztása tekintetében jelenik meg. Az összehasonlítások leggyakrabban országokra, illetve nemzetekre vonatkoznak, de lehetséges ennél kisebb és nagyobb egységek, mint régiók vagy egész civilizációk ilyen vizsgálata is.

The Oxford Handbook of World History. Ed. Jerry H. Bentley. Oxford–New York 2011; *Cynthia Stokes Brown*: Big History: From the Big Bang to the Present. New York 2007.

³ *Marc Bloch*: Az európai társadalmak összehasonlító történelméről. In: *Üő*: A történezmestersége. Történelemelméleti írások. (Osiris könyvtár. Történelem) Bp. 1996. 169–200.

⁴ *Hartmut Kaelble*: Der historische Vergleich. Frankfurt/M.–New York 1999; újabb, átdolgozott kiadása: *Üő*: Historisch Vergleichen. Eine Einführung. Frankfurt/M.–New York 2021; *Jürgen Kocka*: Comparison and Beyond. History and Theory 42. (2003) 39–44.; *Tomka Béla*: Az összehasonlító módszer a történetírásban – eredmények és kihasználatlan lehetőségek. Aetas 20. (2005) 1–2. sz. 243–258.; *Keller Márkus*: A megértés lehetősége – az összehasonlító történetírás hasznáról. Aetas 20. (2005) 4. sz. 102–111.

⁵ A szakirodalomban nincs egységes álláspont arra vonatkozóan, hogy létezik-e „összehasonlító módszer”, vagy inkább „összehasonlításról”, „összehasonlító perspektíváról”, esetleg „összehasonlító tanulmányról” célszerű-e beszélni. Az egységes összehasonlító módszer létezése ellen érvel: *Raymond Grew*: The Case for Comparing Histories. American Historical Review 85. (1980) 763–778. Ezzel szemben az összehasonlítást bizonyos feltételek megléte esetén módszernek tekinti mások mellett: *Chris Lorenz*: Konstruktion der Vergangenheit: Eine Einführung in die Geschichtstheorie. (Beiträge zur Geschichtskultur 13.) Köln 1997. 231–284.

Ami az említett célokat illeti, az egyik legismertebb tipológia megalkotói, Jürgen Kocka és Heinz-Gerhard Haupt négyféle összehasonlítást különböztetnek meg. Az ilyen munkák betölthetnek egyrészt „leíró” funkciót, amely mindenekelőtt az egyes esetek sajátosságainak alaposabb meghatározását szolgálja. Az összehasonlítás „analitikus” szerepe elsősorban akkor kerül előtérbe, amikor tudományos elméletek vagy hipotézisek érvényességét ellenőrzik a segítségével. A „heurisztikus” funkció azt jelenti, hogy az összehasonlítás képes lehet olyan kutatási irányok, történeti jelenségek, illetve magyarázatok felfedésére, amelyek addig ismeretlenek voltak. Végül az összehasonlítás rendelkezhet „elidegenítő” (*verfremdend*) hatással, hiszen az ilyen vizsgálat új, a megszokottól eltérő nézőpontokat kínál, amelynek eredményeként a saját ország vagy társadalom fejlődése elveszíti magától értetődő voltát.⁶ Az összehasonlító történetírás egyik, nemzetközileg legismertebb képviselője, Hartmut Kaelble hasonló kategóriákat alkalmaz, de emellett az „értékelő összehasonlítást” is elkülöníti, amelynek legfőbb erőssége az, hogy hozzájárulhat a történészek ítéleteinek megalapozottabbá tételéhez, illetve a változások okainak meghatározásához.⁷ Ezek a funkciók nem különülnek el élesen egymástól, hanem egyszerre több is jelen lehet közülük az összehasonlítást végző tanulmányban.

Az összehasonlító történetírás nagy karriert futott be az elmúlt száz év során, de számos kritika is érte, amelyek a 20. század végén felerősödtek. A bírálatoknak két fő iránya jelentkezett. Az első, hagyományos kritikai álláspont szerint az összehasonlítás akaratlanul is felerősíti az etnocentrizmust, mivel általában nemzetállamokat választ a vizsgálat egységeinek, továbbá ezek közül gyakran valamelyiket normának tekinti, s ahhoz méri a többit. A másik kritikai megfontolás szerint az összehasonlítás arra kényszeríti a kutatót, hogy mesterségesen homogén és stabil vizsgálati egységeket konstruáljon, ilyenek azonban a valóságban nem léteznek. Emellett, ha az összehasonlított egységek a vizsgált időszakban megváltoznak – például azért, mert hatnak egymásra –, akkor az összehasonlítás nem hozhat megfelelő eredményt.⁸

A *relációs történetírás* különböző válfajai részben az összehasonlító módszer ezen kritikája nyomán keletkeztek, és az 1990-es évek elejétől vettek lendületet. Míg az összehasonlítás azt feltételezi, hogy egymástól elkülönítve kell kezelni a vizsgált egységeket, addig ez az irányzat éppen két vagy több egység olyan

⁶ *Heinz-Gerhard Haupt – Jürgen Kocka: Historischer Vergleich: Methoden, Aufgaben, Probleme. Eine Einführung.* In: *Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung.* Hrsg. *Uö.* Frankfurt/M. 1996. 12–14.

⁷ *Kaelble, H.: Historisch Vergleichen i. m.* 58–66.

⁸ *Hartmut Kaelble: Comparative and Transnational History. Ricerche di Storia Politica* 20. (2017) 15–24.

összefonódásait vizsgálja, amelyek nagy mértékben befolyásolják történeti pályájukat.⁹ A relációs történetírás hangsúlyozza a társadalmi hálózatok, személyes összeköttetések és interakciók szerepét a történeti folyamatok alakulásában. Ezáltal tehát túllép a hagyományos kapcsolattörténeten: annál elméletileg megalapozottabb irányzatról van szó, amely jóval nagyobb jelentőséget tulajdonít a különféle, határokon átnyúló kapcsolatoknak az átfogó történeti interpretációkban.¹⁰ Az összehasonlítások a társadalmak közötti hasonlóságokat és eltéréseket keresik, s ezért szükséges, hogy összehasonlíthatóak legyenek az egységek – vagyis legyen meg a *tertium comparationis* –, viszont a relációs történelem körébe tartozó munkák főként azt igyekeznek feltárni, hogy az összefonódások milyen mértékűek voltak, és miként hatottak a társadalmak fejlődésére. Ebből az is következik, hogy teljesen eltérő méretű és fejlődésű társadalmak – mint például egy nagyhatalom és egy kis ország vagy egy gyarmattartó és gyarmata – vizsgálata esetében is látványos eredményeket hozhat ez a megközelítés, miközben az összehasonlítás ezeknél aligha jöhet szóba.

A relációs történetírásnak számos ága alakult ki. Ilyen a *histoire croisée*, amelyet leginkább 'keresztező történelemként' szokás fordítani. Ennek programját az ezredforduló időszakában hirdette meg Michael Werner és Bénédicte Zimmermann, s főként francia, valamint német nyelvterületen vált népszerűvé.¹¹ E szerzők szerint a történelmi keresztetések több szinten mennek végbe: egyrészt a transzferek – azaz az emberek, gondolatok, áruk és intézmények mozgása – tekintetében, másrészt a transzferek vizsgálata során, mert eközben a kutatók eltérő nemzeti tradíciói és perspektívái érvényesülnek.¹² Más kutatók hasonló megközelítést alkalmaztak, de eltérő súlypontokkal és más megjelöléseket használva. Ilyen az *entangled history*, amelyet magyarul gyakran 'összefonódó történelemnek' neveznek. Ez elsőként az angolszász világban terjedt el, s a brit birodalmon belüli erős kapcsolatrendszer vizsgálata során alkalmazták. Németországban *Verflechtungsgeschichte* ('összefonódás-történelem') néven vált ismertté ez az irányzat. Ugyancsak e sorba tartozik a *connected history* – vagy 'összekapcsolt történelem' –, amelynek koncepcióját a vegyes, koraiújkori

⁹ A relációs történelem (relational history) kifejezésre lásd *Diego Olstein: Thinking History Globally*. Houndmills, Basingstoke 2015. 13–14.

¹⁰ *Margrit Pernau: Transnationale Geschichte*. Göttingen 2011. 37–42.

¹¹ *Michael Werner – Bénédicte Zimmermann: Beyond Comparison: Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity*. *History and Theory* 45. (2006) 30–50. Magyarul: *Michael Werner – Bénédicte Zimmermann: Túl az összehasonlításon: histoire croisée és a reflexivitás kihívása*. *Korall* 8. (2007) 28–29. sz. 5–30.

¹² *Michael Werner – Bénédicte Zimmermann: Vergleich, Transfer, Verflechtung. Der Ansatz der Histoire croisée und die Herausforderung des Transnationalen*. *Geschichte und Gesellschaft* 28. (2002) 607–636.

kulturális formák tanulmányozása során alakították ki. A szintén rokonértelmű *shared history* – vagy ’közös történelem’ – gyakran a különböző etnikumok és nemek együttélése során szerzett tapasztalatokra koncentrálnak.¹³

A nemzetközi historiográfiában szintén az 1990-es évek elején jelent meg a *transznacionális történelem* művelésének igénye. Ennek van egy tág felfogása, amely szerint magában foglal minden, a nemzetállami kereteken túlmutató megközelítést, tehát a relációs történelem irányzatait is.¹⁴ Az itt preferált szűkebb értelemben is olyan jelenségekkel és entitásokkal foglalkozik, amelyek átnyúlnak a nemzetállamok határain, de a relációs történetírástól megkülönbözteti az, hogy nem a politikai entitások jelentik a vizsgálat egységeit: ehelyett olyan, a határok által nem vagy kevésbé korlátozott, nem állami aktorok tevékenységére koncentrálnak, mint a kormányközi szervezetek (például az ENSZ), a nem kormányzati szervezetek (például az emberi jogokkal vagy környezetvédelemmel foglalkozó NGO-k) és a transznacionális entitások (például a globális hatókörű vállalatok).¹⁵ Ennek megfelelően érdeklődésének középpontjában azok a folyamatok állnak, amelyek *per definitionem* transznacionális jellegűek (például a kulturális transzferek). Ugyanakkor a transznacionális historiográfia elismeri a nemzetállamok jelentős történelmi szerepét az elmúlt bő kétszáz évben. Éppen ezért számos, ezen történetírói megközelítést előnyben részesítő munka nem akarja teljesen elhagyni a nemzeti történelem diszkurzív keretét, hanem inkább kiegészíteni, „transznacionalizálni” kívánja azt, abból kiindulva, hogy így lehetséges a nemzeti múlt jobb megértése.¹⁶

A transznacionális történelemnek számos, messzire visszanyúló historiográfiai előzménye van, hiszen a határokon átívelő jelenségeket – mint például a keresztény hittérítők tevékenységét, a haszonnövények, a könyvek és más szövegek terjedését vagy a diákok egyetemjárását – már régóta tanulmányozzák a történészek. A transznacionális történetírás azonban programszerűen és a korábbiaknál tudatosabban alkalmazza ezt a megközelítést, mivel képviselői úgy vélik, hogy a történeti interpretáció szempontjából kiemelt jelentőségűek ezek a kapcsolatok.¹⁷ Ez egyben azt is jelenti, hogy az irányzat a 19–20. századhoz kötődik, hiszen

¹³ Perna, M.: *Transnationale Geschichte* i. m. 56–66.

¹⁴ Klaus Kiran Patel: *Transnational history*. In: *Europäische Geschichte Online (EGO)*. Ed. Leibniz Institut für Europäische Geschichte. Mainz 2010. dec. 3. (<http://www.ieg-ego.eu/patelk-2010-en>, letöltés: 2022. okt. 3.); Gyáni G.: *Nemzeti vagy transznacionális* i. m. 99–136.; Matthias Middel: *Transznacionális történelem mint transznacionális projekt?* *Vitaindító*. Aetas 24. (2009) 2. sz. 134–139.

¹⁵ Saunier, P.-Y.: *Transnational History* i. m.; Akira Iriye: *Global and Transnational History: The Past, Present, and Future*. Basingstoke 2012.

¹⁶ Sebastian Conrad: *What is Global History?* Princeton–Oxford 2016. 46.

¹⁷ *The Palgrave Dictionary of Transnational History: From the Mid 19th Century to the Present Day*. Eds. Akira Iriye – Pierre-Yves Saunier. Houndmills, Basingstoke 2009.

egyrészt a nemzetek és nemzetállamok ebben az időszakban jöttek létre, másrészt a nemzetközi együttműködés intézményesített keretei a 19. században jelentek meg, majd a 20. század során megsokszorozódott az ilyen intézmények és szervezetek száma.¹⁸ De a fogalom még ebben az időszakban is leginkább a nyugati társadalmakra van szabva s kevésbé a világ más részeire, mivel erős és hatékony nemzetállamok különösen a nyugati világban léteztek.

Az itt tárgyalt historiográfiai ágak közül legutoljára a *globális történelem* erősödött meg. Ez a történeti jelenségeket, eseményeket és folyamatokat globális kontextusban, de általában nem az egész világra kiterjedően vizsgálja.¹⁹ Tehát a globális történelem művelői jellemzően nem az egész glóbuszt átfogó kutatásokat végeznek? Sokkal inkább az áll e kutatók érdeklődésének homlokterében, hogy a globálisan zajló történeti folyamatok miként jelentek meg az egyes társadalmakban vagy akár mikroszinten.²⁰ Ennek megfelelően akár egy falu vagy egy család életében is nyomon követhető, hogy a globális szinten végbemenő átalakulások milyen változásokat eredményeztek, de egy találmány, egy társadalmi mozgalom, egy árucikk esetében is vizsgálható azok eredete vagy elterjedése. Ha egy nagyobb egység – például egy társadalom – történetét tanulmányozzuk globális perspektívában, akkor van esély arra, hogy a hatások – ha nem is egyforma mértékben – mindkét irányban kimutathatóak. Vagyis a globális látószög ugyan jelen van, de a kutatót jelenségek köre lehet nagyon tág és általános, valamint nagyon szűk és speciális is. A globális történelem által átfogott időszak határai nem élesek. Számos képviselője úgy véli, hogy lényegében az emberiség legkorábbi múltjáig visszanyúlóan érdemes alkalmazni ezt a perspektívát, hiszen már ekkortól megfigyelhetőek kapcsolatok – még ha csupán korlátozottan is – a világ távoli társadalmai között. Ennél jellemzőbb azonban az, hogy a globális történelem körébe tartozó munkák a modern korra és a jelenkorra fókuszálnak.²¹

A globális történelem emellett – hasonlóan a szűken értelmezett transznacionális történelemhez – gyakran nem politikai vagy kulturális egységek, hanem például vallási vagy etnikai diaszpórák vizsgálatával foglalkozik. Számára a vizsgált történelmi entitások nem elszigetelten, hanem másokkal kapcsolatba és

¹⁸ Christopher Alan Bayly et al.: AHR Conversation: On Transnational History. (Christopher Alan Bayly hozzászólása) *American Historical Review* 111. (2006) 1442.

¹⁹ Conrad, S.: What is Global History? i. m. 5.; Bruce Mazlish: *The New Global History*. New York 2006; Dominic Sachsenmaier: *Global Perspectives on Global History: Theories and Approaches in a Connected World*. New York 2011.

²⁰ Lásd például: Kenneth Chase: *Firearms: A Global History to 1700*. Cambridge–New York 2003; *The Global Coffee Economy in Africa, Asia, and Latin America, 1500–1989*. Eds. William Gervase Clarence-Smith – Steven Topik. New York 2003; *Magyarország globális története, 1869–2022*. Szerk. Laczó Ferenc – Varga Bálint. Bp. 2022.

²¹ Olstein, D.: *Thinking History Globally* i. m. 144.

interakcióba lépve fejlődnek. Ebből az is következik, hogy egyrészt a térhez kötődő fogalmak – mint a territorialitás vagy a hálózat – sokszor jelentős szerepet kapnak a történeti narratívában, másrészt nem annyira a változások belső tényezőire, hanem a külső faktorokra koncentrálnak. Ezzel összefüggésben ez a kutatási irányzat ugyan nem hagyja figyelmen kívül a hosszú távú fejlődés, a tradíció és a történeti kontinuitás elemeit, de gyakran nagy szerepet tulajdonít a gyors változásokat előidéző, rövid távon ható tényezőknek.²²

A *globalizáció története* a Föld különböző, különösen távoli társadalmi közötti összeköttetések kialakulását és változását, valamint az ennek nyomán a közöttük létrejött kölcsönös függést és e folyamatok világméretű tudatosulását vizsgálja.²³ Ebben az értelemben akár a globális történelem egyik leágazásának is tekinthetjük – és azzal tagadhatatlanul szoros kapcsolatban fejlődött az 1980-as évek vége óta –, de gyakran mégis megkülönböztetik attól. Elsősorban azért tekintik külön irányzatnak, mert tárgya behatároltabb, mint a globális történelemé: egy meghatározott történeti folyamattal, a globalizáció alakulásával és annak kontextusával foglalkozik.²⁴

A legtöbb kutató a globalizációt csupán százötven vagy legfeljebb néhány száz évre vezeti vissza, s közben annak gyorsulását véli felfedezni, még ha időnként stagnálás vagy egyes területeken átmeneti visszalépés is következett be. Ezért e kutatási ág fókuszában is a nagy földrajzi felfedezések utáni periódus, még inkább pedig a 19. század végétől kezdődő időszak áll.²⁵ Szintén fontos sajátossága a globalizáció kutatásának, hogy számos diszciplína – mint a közgazdaságtan, a politikatudomány és a szociológia – is tanulmányozza a globalizációt. Ez fontos impulzusokat ad a történészek számára, egyben elkerülhetetlenné teszi más tudományágak eredményeinek felhasználását és módszereinek alkalmazását, vagyis az interdiszciplináris megközelítést.

A globalizáció világméretű folyamat, de a határokon átnyúló gazdasági, kulturális és más kapcsolatoknak csak egy része fogja át az egész világot, következésképpen a kutatás sem csupán a transzplanetáris összeköttetésekkel foglalkozik. A globalizáció történetének vizsgálata kezdetben elsősorban a gazdasági változásokra koncentrált. Később ez módosult, s így a nemzetközi kereskedelem és

²² *Conrad, S.*: What is Global History? i. m. 65–67.

²³ *Tömke Béla*: Globalizáció: megjelenési formák, szakaszok és determinánsok. Magyar Tudomány 184. (2023) 1223–1234.

²⁴ *Globalization in Historical Perspective*. Eds. Michael Bordo – Alan M. Taylor – Jeffrey G. Williamson. Chicago–London 2003.

²⁵ *David Armitage*: Is There a Pre-History of Globalization? In: *Comparison and History: Europe in Cross-National Perspective*. Eds. Deborah Cohen – Maura O'Connor. New York–London 2004. 165–174.; *Richard E. Baldwin – Philippe Martin*: Two Waves of Globalization: Superficial Similarities, Fundamental Differences. (NBER Working Paper 6904.) Cambridge 1999.

a tőke mozgások mellett a technológiai diffúzió, az információk áramlása és a migráció tanulmányozása is hangsúlyt kapott. Fontos irány a politikai és katonai globalizációtörténet is, mint például annak ábrázolása, hogy a szervezett erőszak különböző formái miként terjedtek el világméretűen. Más vizsgálatok kiegészítették ezeket a kulturális aspektusokkal, továbbá újabban a globális környezeti változások hosszabb távú számbavételével.²⁶

Ebből az áttekintésből nem csupán az tűnik ki, hogy az utóbbi évtizedekben jelentősen gyarapodott a nemzetközi historiográfia azon irányzatainak száma, amelyek kiemelt feladatuknak tartják a különböző politikai alakulatok – mindenekelőtt a nemzetállamok – tágabb kontextusban való vizsgálatát, különösen pedig a közöttük lévő kapcsolatok és a nemzetállamoktól független szereplők tevékenységének tanulmányozását. További tendencia, hogy mindezt egyre differenciáltabb eszközökkel teszik. Végül az is látható, hogyan tágul az egyes kutatások által átfogott földrajzi tér, s így ma már a nemzetközi történetírásban a globális változások történeti vizsgálata is magától értetődő igény. Ez utóbbi kétségkívül nagy kihívást jelent annak ellenére, hogy a globális történelem – mint láttuk – rendszerint nem az egész világot fogja át, hanem a globális folyamatok helyi megjelenését látta. Ezért is mondhatjuk, hogy a bemutatott megközelítések általában összeegyeztethetőek a nemzetekre koncentráló történeti elemzésekkel is. Az utóbbiak esetében szintén segítik a történeti munkát, mivel kibővítik a történészek eszköztárát, és további szempontok bevonása révén megalapozottabbá teszik az eredményeket.

A történetírás bemutatott ágainak kialakulása felfogható akkumulációs folyamatként is, amelynek során gyarapodtak a történészek rendelkezésére álló módszerek és elméleti megközelítések. Ezek a historiográfiai irányzatok ma is párhuzamosan tevékenykednek, és folyamatosan reflektálnak egymás eredményeire. Ráadásul ugyanaz a történész több megközelítést alkalmazhat – akár egyetlen munkájában is, de pályája során mindenképpen.

A bővülő történeti eszköztár adta lehetőségek jól megjelennek a következő tematikus összeállításban. Bencsik Péter tanulmánya kiváló példa arra, hogy a magyar történelem egy viszonylag alaposan feltárt területéről – a 19. század végi kivándorlásról – is fontos, új ismeretekhez juthatunk, ha azt a globalizáció folyamatába illesztjük. Eközben kibontakozik az, hogy a határrezsimek változása Magyarországon (és másutt is) nemzetközi – időnként pedig globális – mintákat követett. Nevezetesen: a világ más részein – különösen pedig az Egyesült Államokban – hozott, a határléptést szabályozó törvények és más intézkedések

²⁶ *David Held et al.*: *Global Transformations: Politics, Economy and Culture*. Cambridge 2000. 87–148.

jelentős hatást gyakoroltak a vonatkozó európai rendelkezésekre. A globális méretekben zajló kivándorlás még a tisztán nemzeti hatáskörbe tartozó, a nemzeti szuverenitás fontos elemének tekintett állampolgársági jogra is hatott, amelynek legfontosabb kifejeződése Magyarországon a kettős állampolgárság bevezetése volt a századfordulón. A tanulmányból mindemellett az is kitűnik, hogy a 19. század végi globalizációval párhuzamosan territorializáció is zajlott Európában és így Magyarországon is, legalábbis ami a határellenőrzési rendszer kiépülését, s különösen a határátlépések szabályozását illeti.

Mint láttuk, a globális történelem és a globalizáció történetének kutatása különös érdeklődést mutat a történeti folyamatok térbeli dimenziója iránt. Koloh Gábor hasonló kérdésfeltevéssel dolgozik, amikor a térérzékelés változásait vizsgálja paraszti környezetben a 19–20. századi Magyarországon. Ennek során főként parasztcsaládok több generáción át vezetett naplóit és feljegyzéseit dolgozza fel, amelyek között több különleges értékű forrás található. Eredményei szerint a paraszti térérzékelésben, a vizsgált periódusban lassan következett be változás. Bár az elemzett feljegyzéseket készítő földművesek meszsi földrészről származó növényeket – burgonyát, dohányt és kukoricát – termesztettek, s a világpiacon folyó folyamatok is hatottak életükre, sokáig kevés nyoma volt földrajzi perspektívájuk globális kitágulásának. Jelentősebb változást ebben az első világháború hozott, amikor már a falusi lakosság gondolkodásának írásos nyomaiban is megjelent a távíró, a repülés és a tengeralattjáró, vagyis feltűntek a távoli kontinensek közötti kapcsolattartás eszközei.

Baráth Katalin a globális tömegkultúra műfajainak magyarországi elterjedését vizsgálja a 20. század első évtizedeiben: különösen a különböző nyugati eredetű zenei áramlatok és táncok, továbbá a mozi és a labdarúgás tanulmányozására kerül sor munkájában. Eközben explicit módon megjelenik a globalizációtörténet számos frekvenciát kutatási problémája, mint a kulturális homogenizáció kérdése és a hibridizáció jelensége. Különösen érdekes annak bemutatása, hogy a globális transzferek milyen akadályokba ütköztek, a tömegkultúra külföldről származó műfajai és alkotásai milyen ellendiskurzusokkal találkoztak. Ennek során a szerző azt is demonstrálja, hogy a globalizációnak tulajdonított kulturális homogenizációtól való félelem nem új jelenség, hanem már közel százéves múlttal rendelkezik, miközben e diskurzus nyelvezete nagyban átalakult. A kutatásból szintén kitűnik, hogy a globalizáció gyakori gazdaságközpontú kutatásának eredményeivel szemben, az első világháború időszaka nem fékezte le minden területen a globalizációt, hanem a kultúrában inkább gyorsulást látunk Magyarországon is. A tanulmány más, a tömegkultúrán belüli példákkal is illusztrálja, hogy a globalizáció egyenetlenül terjed, mind időben, mind pedig az egyes aspektusait tekintve. Meggyőző a szerzőnek az a következtetése, hogy mihelyt a tömegkultúra

globalizálódó műfajai elhagyták forrásvidéküket, attól kezdve tudományosan nem célravezető ezeket továbbra is egy konkrét államhoz kötni, hanem inkább „köröző–keringő” jelenségként érdemes szemlélni ezeket, amelyeket a világ különböző pontjain lévő befogadók folyamatosan formálnak.

A blokk negyedik tanulmányában Simonkay Márton több perspektívából is vizsgálja az osztrák és a magyar folyóátalakítási terveket és e két ország környezetvédő mozgalmainak működését az 1980-as években, kitekintve a rendszerváltozás utáni időszakra is. Egyrészt a dunai vízlépcsőre vonatkozó államközi tárgyalásokkal és megállapodásokkal foglalkozik, majd egy jellegzetesen transznacionális jelenséget, a két országban működő környezetvédő mozgalmak kapcsolatait és egymásra hatását mutatja be. Megjelenik az összehasonlítás is: Magyarország és Ausztria határa egyben két világrendszer érintkezési vonala is volt ebben az időszakban, így ez a perspektíva átfogóbb következtetésekre is lehetőséget adhat. A transznacionális kapcsolatok és a globális kontextus – a környezeti problémák múltbeli alakulásának elemzése során – már csak azért is indokolt, mert – mint a szerző is rámutat – a legtöbb ökológiai veszély a politikai határoktól függetlenül jelentkezik, és jelentkezett már a vizsgált időszakban is. A vizsgált eset sajátossága, hogy Magyarországon egyrészt a vasfüggöny erősen akadályozta a környezetvédők külföldi kapcsolatainak kiépítését, másrészt viszont azok tevékenységének politikai dimenziói különös figyelmet váltottak ki a határokon túl. A korabeli magyarországi környezetvédő mozgalmak erős átpolitizáltsága hozzájárult ahhoz, hogy azok a rendszerváltozás után nem tudták fenntartani szervezettségüket, és ennek hiányát a megjelenő globális ökológiai szervezetek – mint a WWF és a Greenpeace – sem pótolhatták.

A címben szereplő kapcsolódások tehát több értelemben is megjelennek az itt közölt tanulmányokban. Utóbbiak ugyan eltérő időszakokkal és témákkal foglalkoznak, valamint megközelítéseik is sokszínűek, de összeköti őket, hogy a kutatás tárgyát annak szélesebb kapcsolatrendszerében szemlélik, vagy eleve a határokon átnyúló összeköttetések állnak a vizsgálat középpontjában. Eközben a szerzők tudatosan kapcsolódnak a bemutatott irányzatok kérdésfeltevéseihez, továbbá felhasználják azok módszereit és eredményeit. A négy tanulmány együttes közlése még láthatóbbá teszi a bennük egyenként is meglévő törekvést a magyar történelem tágabb, transznacionális vagy akár globális kontextusban való tanulmányozására.

Tomka Béla